

Előszó a Czuczor–Fogarasi szótár új kiadásához

A szó – absztrakció

(Lotz János: *Das ungarische Sprachsystem*. Stockholm, 1939: 11)¹

1939-ben egy 26 éves magyar nyelvész, Lotz János azzal az állítással hökkenti meg a filológusok világát, hogy a szó – elvonás, azaz származéka valami másnak, ami őt megelőzi. Pedig a nyelvészet történetéből leszűrhető, hogy évezredek kellettek hozzá, míg a szó mint megragadható entitás (konkrétum) elfogadottá lett. Ennek bizonyosságaképpen és – természetesen – a történetet leegyszerűsítve mondom: előbb voltak szövegek, előbb voltak kommentárok, sőt előbb voltak nyelvtanok is, mint szavak, következésképpen szótárak. Hogy az írás előtti korról, benne a beszéd, s abban a mondat primátusáról ne is szóljak. Ezzel szemben a nagyközönség iskolai tapasztalatból leszűrt megingathatatlan meggyőződése, hogy a szó – konkrét valóság.

A XV–XVI. század alkalmi szójegyzékei, glosszáriumi (pl. Rotenburgi János latin–német–magyar „nyelvmestere” vagy az Ábel Jenő-féle olasz–magyar szójegyzék), majd a humanisták többnyelvű dictionariumai (pl. Calepinus magyarral is bővített munkája, Szikszai Fabricius Balázs Nomenclaturája, Verancsics Faustus ötnyelvű, latin, olasz, német, horvát és magyar nyelvű Dictionariuma) után a gyűjtemény (thesaurus = kincstár) jellegű szótárak, lexikonok és enciklopédiák kora a felvilágosodással jött el, hozzánk pedig a romantikával érkezett el a XIX. században. Egy ilyen szótár a nemzeti műveltség gazdagságát volt hivatva dokumentálni és hirdetni. Ebben a minőségében mint a művelt nemzetek közé tartozás feltétele és követelménye ugyanúgy nemzeti intézményszámba ment, mint a Nemzeti Színház vagy a Tudományos Akadémia. Csupán tájékoztatásul és jelzésképpen jegyzem meg, hogy a nagy egynyelvű szótárak közül a francia Larousse-t 1863-ban, a német *Deutsches Wörterbuch*ot 1838-ban, az angol *Oxford Dictionary* 1857-ben kezdték publikálni (utóbbi kettő teljessé csak a XX. században lett 1961-ben, ill. 1928-ban), viszont Vuk Karadžić szerb szótárának első kiadása már 1818-ban megjelent, második kiadása pedig 1852-ben. Ezekhez a kiadványokhoz képest Czuczor Gergely és Fogarasi János 1862 és 1874 között megjelent *A Magyar Nyelv Szótárának* hat kötete semmiképpen nem mondható elkésztetnek, még kevésbé lassan megvalósulóknak, netán befejezetlennek. Nem csupán terjedelmét és anyagát tekintve tiszteletre méltó teljesítmény ez a szótár, hanem a vállalkozás sokoldalúsága miatt is, mert négy-öt szótárfajta is található benne (értelmező, etimológiai, onomasztikai, történeti és tájszótár), amikhez számos, sok nyelvre kitekintő – esetenként igen invenciózus – nyelvtani magyarázat járul még.

Amikor Czuczor és Fogarasi szótárának eszméje megfogant a Magyar Tudós Társaság köreiben (Teleki József: *Egy Tökélletes Magyar Szótár’ elrendelése, készítési módja* 1821), a mai értelemben vett nyelvészet még éppen csak születőben volt. Sajnovics János és Gyarmathi Sámuel módszertanilag úttörő munkái (*Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse. Hafniae 1769; Affinitas lingvae hvngaricae cvm lingvis fennicae originis grammaticae demonstrata. Gottingae 1699*) után, melyeket, különösen az utóbbiét, a dán Rasmus Rask (1787–1832), az indoeurópai összehasonlító nyelvészet egyik megalapí-

¹ *Das Wort ist eine Abstraktion.*

tója is nagyra tartott². „A nyelvtudomány új periódusa [...] – írja az európai nyelvtudomány történetének kutatója, a dán Holger Pedersen – akkor kezdődött el, amikor Rask és Bopp 1814-ben (1818-ban) és 1816-ban módszeresen (kiemelés tőlem! S. P.) bizonyította a rokonságot az indoeurópai nyelvcsalád egymástól távoleső nyelvei között”³.

A nyelvek összehasonlításának módszere nem készen pattant ki a nyelvről gondolkozók fejéből, hanem lassan, úgyszólván menet közben kezdett formálódni. Ha hozzávesszük ehhez, hogy a nyelvről való elképzelések fundamentumának részeként ott találjuk azt az ókori eredetű vitát, amely akörül forgott, hogy vajon a szavakat alkotó hangsorok „természetes” módon kapcsolódnak-e jelentésükhöz, vagy önkényesen, azaz valamiféle (képzelt) „társadalmi egyezség”, „konvenció” által, akkor az összehasonlító módszer történetét bízvást több ezer évesnek mondhatjuk. A nyelvészek gondolkozását hosszú ideig tartotta fogva a nyelvi jel természettől adott voltáról szóló elképzelés, ami érthető is, mert magyarázatot adott arra, hogy miért éppen ehhez, és nem amahoz a hangsorhoz tapad a szóban forgó jelentés egy adott nyelvben. Gondoljunk a ’macska’ onomatopoeikus (szó szerint: ’nevet csináló’, amit bizonyos szabadsággal ’hangutánzó’ fordítunk magyarra) elnevezésére: mennyire „természetesnek” találjuk például, hogy mi *cicának* mondjuk, mert úgy hívogatjuk ezt a házi kedvencet, hogy *ci-ci-cicc*. A finnek ugyanúgy „természetesnek” tartják a macska *kissa* elnevezését, a *kiss-kiss* hívogatószóból. Ezeket a szavakat „természetesnek” érzi, mintegy belülről az anyanyelvi beszélő, de a külső szemlélő, a nyelvet idegenként elsajátító nem: a finneknek csakúgy „konvencionális” a ’macska’ jelentéshez kapcsolódó magyar *cica* hangsor, ahogy nekünk is, magyaroknak a többi finn szóhoz hasonlóan megtanulandó, s ekként „konvencionális” a finn *kissa* hangsor.

Amidőn Czuczor Gergely és Fogarasi János az Akadémia ösztönzésére és támogatásával belefogott nagy vállalkozásába, az összehasonlító nyelvészet még úgyszólván „gyerekcipőben” járt. Ennek két jellemző jegyét kell említenünk: (1) a nyelvi jelenségek megközelítésében a nyelvi jel motivált, „természetes” volta (ld. fentebb) dominált, (2) a nyelvek közötti „rokonság” eszméje még nem kristályosodott ki, és a genetikai viszonyok darwini felfogása még nem volt ismert. Jól jellemzi ezt az állapotot Gyarmathi Sámuel 1799-ben megjelent könyvének címe, *Affinitas*, amely szó eredetileg ’határos mivoltot, szomszédságot’, átvitt értelemben ’sógorságot’, de nem ’vérrokonságot’ jelent. A darwini metafora nyelvészeti alkalmazása Darwin német fordítója, az összehasonlító nyelvész August Schleicher (1821–1868) nevéhez fűződik. Ő alkalmazta az indoeurópai nyelvek kifejlődési folyamatára az ún. családfa metaforát, amely a nyelvcsaládok rokonsági viszonyainak máig ható mintája (*Stammbaumtheorie* 1863) – a finnugor (uráli) nyelvcsaládra vonatkozólag is. Schleicherrel kezdődik a nyelvészetnek az a korszaka, amelyben a költői invenciót a természettudományi törvények mércéjét magára nézve is kívánatosnak tekintő szigorúság váltja föl. Ennek a paradigmaváltásnak széles tudomány- és filozófiatörténeti háttéréről bővebbet Békés Vera kitűnő könyvében olvashatni (*A hiányzó paradigma*. Latin Betűk, Debrecen 1997).

A Czuczor–Fogarasi szótár tehát egy olyan tudománytörténeti kor terméke, amikor megszokott dolog volt, hogy a költői invenció teremt kapcsolatot a nyelvi jel összetevői,

² „A 19. században Rask, aki nagyra becsülte Gyarmathi munkáját, nagy intenzitással fogott neki a finn és lapp [nyelv] tanulmányozásának” ’I det 19. årh. har Rask, som skattede Gyarmathis arbejde højt, meget virksomt grebet ind i studiet av finsk og lappisk.’ (Pedersen 1924, 1916/1978: 96)

³ „Sprogvidenskabens nye periode begynde derfor først, da Rask og Bopp 1814 (1818) og 1816 medisk påviste slægtskabet mellem de hinanden fjæmststående sprog av den indoeuropæiske æt.” (Pedersen 1924, 1916/1978: 221)

hang és jelentés, ill. a különböző nyelvek között. Ennek a kapcsolatnak a természete, hogy ti. szerves-e (genetikusan) az, avagy sem, nem foglalkoztatta túlságosan a szerzőket, mert mint főtebb mondtam, a természettudományos minta, a darwini leszármazás (genetikai viszonyok) gondolata még nem vert gyökeret a nyelvészetben. Másképpen: a természettudományos felfogás követelménye, hogy ti. a törvényeknek produktívoknak és prediktíveknek kell lennie, a nyelvészetbe még nem lett bevezetve, elég volt, ha a jelenségeket esetileg, *ad hoc* magyarázták meg. A *h* hangról például – egyebek között – ezt írja a CzFSz: „d) Eléfordul üres vagy könnyű tárgyak neveiben, illetőleg igékben, mennyire az ilyen tárgyak mintegy csak lehellettel, léggel töltvék, vagy pedig a lehellet könnyűségével bírnak, ilyenek: *pehely* v. *pelyh*, *hab*, *hó*, *hólyag*, *hamu*, *haj*, *háj*, *hám*, *hár*, *hártya*, *hazud*, *hegedés*, *kever*, *henye*, *hely*, *híg*, *hiány*, *hiú*, *hón*, *homály*, *héla* stb., így a szanszkritban is több gyökök, mint *há*, *had*, *hal*, *hu* stb. ürességet jelentenek. e) Minthogy a fölfelé törekvés erősebb leheléssel vagy lélekzéssel jár, megvan a *h* oly szóokban, melyek tetőt, magasságot, magasra hatást, távolodást, kinyúlást jelentenek, mint: *hág*, *hány*, *haj*, *háj*, *halom*, *has*, *hát*, *ház*, *hegy*, *héja*, *hájáz*, *kupa*, *had*, *hagy*, *hosz*, *hoporcs*, *horog*, *hóri horgas* stb.”(i.m. 168 l.) Figyeljük meg, hogy a hang és jelentés kapcsolatát a szerzők motiválták, „természettől adott” kapcsolatnak fogják föl egyrészt amint „eléfordul üres vagy könnyű tárgyak neveiben (kiemelés tőlem! S.P.)”, másrészt „minthogy a fölfelé törekvés erősebb leheléssel vagy lélekzéssel jár, megvan a *h* oly szóokban, melyek tetőt, magasságot, magasra hatást, távolodást, kinyúlást (Kiemelés tőlem! S. P.) jelentenek, mint...” Az előbbi magyarázatok „természetes” volta nekünk, magyaroknak, megengedem, külön-külön plauzibilis vagy – maradjunk a *h*-nál! – hihető is lehetne, de a két magyarázat, ha egymás mellé állítjuk őket, már nincsen összhangban, mert az egyik esetben a *h*- az ’üresség’ vagy ’könnyűség’ jelentést hordozza, a másikban pedig ’tetőt, magasságot, magasra hatást, távolodást, kinyúlást’, noha ugyanarról a *h*-ról van szó. Az összehasonlító módszer szigorúbb mércéje alatt, amely megkülönböztet szókezdő, szóközépi és szóvégi pozíciókat, mert kísérleti úton bebizonyosult, hogy a hangképzésre fordított energiamentesség nem egyenlően oszlik meg a hangsorban: első szótagi hangsúly esetében, ami a magyart sok rokon nyelvünkkel egyetemben máig jellemzi, a hangsor vége felé csökkenő tendenciát mutat. Ahogy a hangok szókezdő vagy – egy kalap alá véve a szóközépi és szóvégi pozíciókat – nem-szókezdő helyzete, ugyanúgy a környezetük minősége is befolyással van arra, miként változnak az időben. Az uráli összehasonlító nyelvészet produktivitása és prediktív ereje éppen a szókezdő *h*-val kapcsolatban mutatkozik meg markáns módon. Sok *h*-val kezdődő magyar szónak a rokon nyelvek többségében szókezdő *k*- felel meg, ilyen magyar szavak pl. a fent említettek közül kiragadva néhányat a *hab*, *hó*, *hamu*, *haj*, *hón*, *homály*, *hág*, *hány*, *háj*, *hát*, *ház*, *had*, *hagy*, továbbá még *hun*y. Másfelől viszont sok *k*-val kezdődő magyar szó rokon nyelvi megfelelője ugyanakkor megmarad *k*- kezdetűnek, pl. *kéz*, *két*, *köd*, *kő*, *köcsög*, *kés*, *keszeg*, *kéreg*, *keres*, *kigyó*, *könny*, *könnyű*, *könyök*. A kérdés tehát az, hogy mivel magyarázható, hogy az eredeti uráli szókezdő *k*-nak a magyarban kétféle képviselője van: *k*- és *h*-. A magyarázat az eredeti *k*-t követő magánhangzó minőségében rejlik: mély (veláris) magánhangzó (*a*, *á*, *o*, *ó*, *u*, *ú*) előtt az eredeti *k*- a magyarban *h*-vá lesz, míg magas (palatális) magánhangzó (*e*, *é*, *ö*, *ő*, *i*, *í*, *ü*, *ű*) előtt megmarad. Ezek a változások nem „természetesek”, abban az értelemben legalábbis, hogy nem tulajdoníthatók a jelentésből kiinduló motiváltságnak, tehát „önkéntesek”, továbbá még „produktívak” (tömegesek) és „prediktívek” (megjósolhatók) is.

Ez a szókezdő *k*-ról szóló történet Szinyei József nevéhez fűződik⁴, és miközben az összehasonlító módszert szigorúan alkalmazva pontosan meghatározza azokat a feltételeket, hogy a *k*- mikor marad meg és mikor változik *h*-vá, nem ad arra feleletet, hogy mi az oka megmaradásának, ill. változásának. Másképpen és általánosítva téve fel a kérdést: mi okozza a hangváltozásokat, miért következnek be? A nagyközönséget ezek a kérdések jobban izgatják, mint azoknak a körülményeknek az azonosítása, amelyek között e hangváltozások lezajlanak. Utóbbi a nyelvész szakemberek feladata. A hangváltozások, noha sokszor teljesen átalakítják a nyelvi felszínt, a nyelvi lényegét nem érintik, pl. finn *kivi*, magyar *kő*, ill. finn *kainalo*, magyar *hónalj* egyformán „jó szavak” és jól működő részei a maguk rendkívül bonyolult nyelvi rendszerének, a finn és magyar nyelvnek. Azaz és másképpen: a hangváltozások nem jelentenek fejlődést a nyelvekben. Innen magyarázható a nyelvész – viszonylagos – érdektelensége a hangváltozások oka iránt, őt elsősorban e változások hogyanja érdekli, kevésbé a miéértje. A fentiekből következik, hogy a hangváltozások oka általában nyelven kívül keresendő, bár legtöbbször homályban marad. Azon ritka esetek egyikéről, amikor véletlenül ismerjük a hangváltozás okát, Csepregi Márta számolt be legutóbb (2009-ben) egy Helsinkiben megrendezett konferencián. Ezt mondta: „Az egész hanti [osztják] nyelvterület tekintetében igen jellemző változás a laterális spiráns *ʎ*-ek *t*-vé válása. Ez a változás a XIX. század végén még csak a déli hanti nyelvjárásokban ment végbe, de fokozatosan terjedt az Ob mentén mind északi, mind keleti irányban. Talán csak egy tünet a sok közül, de elgondolkoztató, hogy a *t*-ző nyelvjárások előbb-utóbb kihálnak. Az, hogy az asszimilációnak leginkább kitett területen terjednek, talán nem véletlen: a *-t*- egy olyan hangot vált fel, mely hiányzik az orosz hangrendszerből, furcsa, idegen. [Megjegyzés: A pösze *s*-re emlékeztető, a valóságban persze annál bonyolultabb képzésű hang. S. P.] Gyermekekothonban felnőtt hantik mondták el, hogy azért kezdtek el *t*-t ejteni az *ʎ* helyén, hogy ne keltsenek feltűnést, amikor hantiul beszélnek. A szurguti nyelvjárásban a *t*-zés logopédiai probléma is: a sokkal nehezebb artikulációjú *ʎ* helyett ejtik a beszédhibás hantik. Mivel azonban mind az *ʎ*, mind a *t* igen terhelt a hanti nyelvben nemcsak a tőszavakban, hanem a grammatikai morfémákban is, a *t*-zéssel óhatatlanul olyan sok homonim alak jön létre, ami már akadályozza a megértést, a kommunikációt. Ha pedig egy nyelv érthetlenné válik, akkor egy idő múlva leszoknak a használatáról.”⁵ Ilyen lehetséges homonim alakok állanak elő: pl.: *taw* ’tavasz’, ill. ’ló’ (< *ʎaw*); *kutem* ’házam’, ill. ’halam’ (< *kuʎem*); *menet* (< *menʎ*) ’ő megy’, ill. ’ők mentek’. Továbbá – jegyzi meg máshol – „[a] nyelvi kontaktusok esetében tehát előfordulhat, hogy a presztízsnyelv fonetikájához idomul a kisebbségi nyelv.” (A példák és ez utóbbi megjegyzés Csepregi Márta személyes közlése, amiért itt is köszönetet mondok neki.)

Az a fordulat, paradigmaváltás, melynek során a költői invenciót a törvények szigora váltotta föl, éppen a CzFSz megjelenésének évei alatt kezdődött el – a rövidség kedvéért most csak a magyarországiakat említve – Budenz József és tanítványai munkásságával, az „ugor-török háborún” keresztül végül az újgrammatikus iskolát képviselő Simonyi Zsigmond föllépésével lett teljessé.⁶ Ez a fordulat a magyar nyelvészeti és nyelvtani terminoló-

⁴ Szinyei József: *A magyar nyelv rokoni.* 1883.

⁵ Csepregi Márta: The very highly connected nodes in the Ob-Ugrian networks. *MSFOu* 258. Helsinki (Megjelenés alatt.)

⁶ Vonatkozó irodalom: Budenz József: *Ugrische Sprachstudien I–II.* Pest 1869, 1870, *Magyar–Ugor Összehasonlító Szótár*, Budapest 1873–1881. *Felelet. Nyelvészeti észrevételek Vámbéry Ármin „A magyarok eredete” cz.*

gia egységesülésében is megmutatkozott. A mai olvasó számára olykor nehézséget okoz a CzFSz-ban megjelenő terminológia azonosítása a bevett terminológiával. Például amikor azt írja, hogy „három módja: mutató (létező), óhajtó (tehetségi) és kapcsoló (szükségességi) stb. stb. mind megannyi gyöngyei a magyar nyelvnek”, tudjuk, hogy a „mutató (létező) [mód]” azonos a *kijelentő móddal*, de csak sejtjük, hogy az „óhajtó (tehetségi) [mód]” a *feltételes mód* megfelelője, mert ezt a terminus technicust olvasván a -ható képzős alakokra ugyanolyan joggal gondolhatunk, a „kapcsoló (szükségességi) [módot]” pedig ma *kötő*-, ill. *felszólító módként* ismerjük. A CzFSz terminológiai kialakulatlansága is egy mozgásban, sőt forrásban lévő helyzetre utal: mert kiadásakor még nem alakult, nem kristályosodott ki az a módszer, szemlélet és a vele járó terminológia, amelyek segítségével a nyelv, ez esetben a magyar nyelv adekvát módon leírható lett volna.

Az ókori eredetű dilemma, hogy ti. a nyelvi jel (a jelben a hang és jelentés viszonya) „természetes” vagy „önkéntes” jellegű-e, az összehasonlító módszer elterjedése, majd az újgrammatikus következetességet további szigorral tetéző strukturalizmus, különösképpen Ferdinand de Saussure (1857–1913) föllépése az utóbbi javára döntötte el. A saussure-i *l'arbitraire du signe* a XX. századi nyelvtudomány kikezdehetetlen alapjává lett mind a történeti, mind a leíró nyelvészetben. Kétségtelen tény, hogy a mondott tézis nagy terhektől szabadította meg a nyelvészeti kutatásokat, és lehetővé tette a nyelv „emberi léptéknél nagyobb” összefüggéseinek fölismerését és adekvát leírását. Pedig a nyelvi jel motiváltságára, „természetes voltára” alapozó *ad hoc* magyarázatok némelyike tagadhatatlanul leleményes, költői fantáziáról tanúskodik, csak éppen nem áll össze koherens rendszerré, mint föntebb a *h*-kapcsán igyekeztem rámutatni. A laikus közönség, amely érzelmi, sőt érzéki szálakkal kötődik anyanyelvéhez, kevésbé fogékony a nyelvi tények és adatok tárgyyszerű felfogása és a belőlük kibomló rendszerszerű összefüggések iránt. A CzFSz a **mony** címszó alatt ezt írja: „madarak tojása”. Nincs kétség benne, hogy a *mony* szóban a gömbölyűség, kerekdedség alapfogalma rejlik, melyet főleg a gömbölyű ajakkal utánzott *o* hang képvisel, mint a *bogy*, *mogy* szinte gömbölyűt jelentő és rokonhangú szókban. – Egyszerűbb alakban, t. i. *m* előhang nélkül megfelel neki a hellen *óón* s a latin *ovum*, melyekkel egy eredetű a német *Ei*, és szláv *jajo*, *jajca*, *jajco* v. *vajco* is. Különbféle finn szójárásokban: *muna*, *munna*, *munno*, *monu*. A tatárban Beregszászi szerint: *monn* vagy *munno*.” A szó „magyarázata” arra a magyar nyelvközösség minden tagja által érzékelhető hangképzési sajátosságra van alapítva, hogy benne a „gömbölyűségre, kerekdedségre” utaló *o* hang szerepel, kiegészítve még a szintén az ajkak közreműködésével képzett *m* „előhanggal”. Az *o* a görög és a latin, valamint a szláv nyelvek felé, az *m* a finn és a tatár felé jelenthetne laza kapcsolódást, míg a német *Ei* ebben a vonatkozásban „kakukktójás”, mert nincsen benne sem *o*, sem *m* (noha ezt a szót az összehasonlító nyelvtudomány minden kétséget kizáróan az említett görög és latin szók rokonságába utalja). „Affinitást”, azaz „szomszédságot” ezek között a nyelvek között, különösen pedig egyszerre, egy időben, semmiképp nem lehetne reálisan föltenni, mégis az *o*-ra és *m*-re alapozó érzékelhető hangképzés élménye elsöpri az észérveket: a nyelvközösség tagjait nagyon nehéz, szinte lehetetlen kimozdítani a nyelv érzékelhető közegebe horgonyzott szemléletéből.

Munkájára I–II. Budapest 1883; Szinyei József: *A magyar nyelv rokonai.* Budapest 1883; Balassa Zsigmond és Simonyi Zsigmond: *Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon. I. Magyar hangtan és alaktan.* Budapest 1895, valamint Lakó György: *Budenz József.* Budapest 1980, Lakó György: *Szinyei József.* Budapest 1986, Tompa József: *Simonyi Zsigmond.* Budapest 1975.

A nyelvi jel önkényes voltának téziséét magáévá tevő nyelvészszakma sokáig nem vett tudomást a nyelvközösség nagyobbik, rajta kívül álló részének erről az érzelmi-érzéki kötődéséről. Ez talán másutt is így volt, de különösen így volt nálunk, a magyar nyelvközösségben, amelynek elsősorban nyelven kívüli, történelmi-társadalmi okai vannak, amelyeket itt csak jelzek, de részletesen nem térek ki rá. Elég legyen annyi, hogy a magyar nyelv ügye évszázadokon keresztül összekapcsolódott a magyar függetlenség sokszor kudarcos ügyével, történelmünk kacskaringóival és tragédiáival, amihez járult még a környező népek, országok és birodalmak nyelvétől való különbözés és – belőle következően – meg nem értettség, elszigeteltség, bezárkózás, sértettség és a mindezen sérelmeket kompenzáló gög méregző keveréke. A nyelv tárgyyszerű megközelítése e történelmi-társadalmi körülmények miatt mindmáig akadályoztatva van nálunk.

Csak a legutóbbi időben jutottak el addig a szakma társadalmilag érzékeny, a másik szempontjaira is figyelő művelői, hogy felülvizsgálják a nyelvi jel önkényességének mindehatóságára alapozó tézist. Úgy találták, hogy bizonyos megszorítások mellett helye van a „természetesség”, a nyelvi jel motiváltsága elvének is. Tudománytörténeti szempontból tekintve ezt a fordulatot, mondhatjuk, hogy most jött el az ideje annak, hogy ezt a másik elvet is érvényesíthessük a kutatásban. Megint másképp fogalmazva: ahogy a tudományban lenni szokott mind a nyelvi jel önkényességéből kiinduló összehasonlító módszer által földerített történelmi kép, mind a szigorúan leíró szempontú strukturális rendszer további finomításra szorul, újabb szempontok bevonását igényli. Egyik ilyen szempont a nyelvi jel motiváltságának figyelembevétele – ott, ahol ez jelentkezik. Ezt a szempontot ugyanazzal a módszertani szigorúsággal kell érvényesíteni, mint a korábbi másikat, hogy a magyarázat logikailag megalapozott és koherens legyen, s hogy a korábbi eredményekhez illeszkedhessenek.

Egy ilyen eredményről szeretnék most röviden beszámolni. A University College of London tanára, Daniel Abondolo írásának⁷ két fontos momentumát emelem ki.

(1) A magyar madárnevekről írva ezt mondja: „[...] a magyar *harkály* egy sorba helyezése obi-ugor megfelelőivel szükséges lépés e szó történetének, valamint kulturális előzményeinek és kapcsolatainak megértéséhez, de nézetem az, hogy ez a lépés nem elegendő. A magyar *harkály* szót önmagáért is tanulmányozni kell, nem csupán 'kívülről' vagy 'felülről', azaz összehasonlító módon és diakronikusan. Tanulmányozni kell 'belülről' és 'alulról' is: a magyar madárnévrendszer általunk ismert egészének, a fonémák és fonémakombinációk viszonyainak vagy vegyértékeinek fényében” (Abondolo 2007: 5). Abondolo tanulmányát ezzel a bátor felütéssel kezdi: „Kiindulva abból a feltevésből, hogy a nyelvi jel teljesen önkényes volta nem valószínű, ha nem éppen lehetetlen, ebben a tanulmányban a nem-képzett magyar madárneveket fogom vizsgálni úgy, hogy megkísérlem megbecsülni az önkényesség (és ellentéte) mértékét a formának a funkcióhoz való illeszkedésében” (Abondolo 2007: 1), és arra keresi ez az amerikai születésű, angol anyanyelvű, magyar gyökerekkel egyáltalán nem bíró virtigli uráli összehasonlító nyelvész⁸ a választ 'belülről' és 'alulról', hogy mitől érzi a magyar ezt vagy azt a madárnevet magyarnak függetlenül

⁷ Daniel Abondolo: Phonosemantic subsets in the lexicon: Hungarian avian nomenclature and l'*arbitraire du sign*. *Central Europe*, Vol. 5. No. 1, May 2007

⁸ Ld. számos egyéb munkája mellett az általa szerkesztett és részben frott kézikönyvet, *The Uralic languages*. Routledge, London 1998

annak uráli vagy idegen eredetétől. A madárnevek különböző csoportjainak rendkívül finom szövésű hálói mutatják – akár egy vers – a hanganyag belső koherenciáját. Íme:

„[...] jegyezzük meg, hogy a hollófélék magyar neve mind két szótagú, mély magánhangzós, nehéz első szótagi prozódiajú (hosszú magánhangzó vagy rövid magánhangzó plusz kóda). Így a *csóka* mellett van a magyarban *szajkó*, *szarka*, *varjú* és *holló*.

Szembeszökő, hogy a tizenegy mély magánhangzós, két szótagú, nehéz első szótagi prozódiajú madárnévből öt hollóféle. A visszamaradó hat hasonló alakú név a *banka* kivételével mind vízimadár neve: *szárcsa*, *bakcsó*, *kócsag*, *cankó*, *hattyú* és *banka*. Ezen az al csoporton belül jelentős ön-hasonlóságot tapasztalunk, főként visszatérő fonémák és fonémapárok alakjában:

sz á r cs a
b a n k a
c a n k ó
k ó cs a g
b a k cs ó
h a tty ú” (Abondolo 2007: 16)

(2) Miután hasonló módon és szellemben csoportokba rendezi a kilencvenvalahány nem-képzett madárnevet, Abondolo rátér a 'tollas gerinces' faj magyar elnevezésének, az eddig ismeretlennek vélt *madár* szónak a magyarázatára. Itt mutatkozik meg, hogy összehasonlító nyelvész áll előttünk, aki a különbségekre legalább annyi figyelmet fordít, mint a hasonlóságokra: „[...] a faj általános elnevezése, *madár* abban tér el a többi magyar madárnévtől, hogy nazálissal kezdődik. Úgy is értékelhetnénk ezt a formai devianciát, mint jelzést annak a ténynek, hogy a *madár* egyáltalán nem is madárnév” (Abondolo 2007: 21). Uráli nyelvészként figyel föl arra, hogy a *madár* : *madara*- alternáló tövű szó – eltérően az eredeti szókincs nagyobb részétől – túl hosszú, s ezért, föltéve, hogy eredeti szóról van szó, vagy összetétel, vagy képzett szó, vagy éppen mindkettő. Ez utóbbi mellett dönt, amikor a szóvégi *-ra* (< *-rV) szekvenciát állatnevekben előforduló agentív képzőként vagy egyszerűen csak névszóképzőként azonosítja (vö. *egér* : *egere*). A fennmaradó *mada*- bázisban a szóközépi *-d*- kelti föl a gyanúját, uráli stúdiumaiból tudván, hogy a magyar *-d*- előzménye *-nt- vö. magyar *tud* ~ finn *tunte*-. Így jut el a *mVn+tVr(V) rekonstrukciójához, amelyből „nem nehéz kifejtetni a mai magyar, széles uráli rokonsággal rendelkező *mony* és *toj*-szavait” (Abondolo 2007: 21).

Abondolo a komparatív módszer szigorát invenciózus, költői képzelőerővel vegyítve képes a magyar madárnevek belső koherenciáját megmutatni és szembeállítani az eddig megmagyarázatlan *madár* szóval, miközben finom érzékkel választotta el a nyelvi jel önkényes és motivált változatait egymástól.

* * *

A CzFSz **madár** címszavában már megvan az utalás a szóban esetleg rejlő 'tojás' jelentésű etimonra, sőt még a *-ra* képzőre is: „Mi e szó elemzését illeti, több ismeretes nyelvekben a madarat vagy tojót, vagy repülő⁹, vagy mindkét tulajdonságáról nevezték el. [...]

⁹ Szerzők széles tájékozottságára utalnak a címszó szanszkrit, görög és szláv utalásai is, amely a *madár* nevet a 'repüléssel' hozza kapcsolatba. Érdekes párhuzamként jegyezzük itt meg, hogy a Müncheni kódexben (1466)

Amennyiben *madár* v. *madar* szóban a *tojás*, vagyis *mony* (*tikmony*, *lúdmony* stb.) alapfogalma látszik rejleni, gyöke *mad*, gömbölyűbben *mod*, mint Dunán túl némely vidékén ejtik, *modár*, rokon a *mogy*, *mogyoró*, tájdivatosan *magyaró*, *magyal* v. *mogyal* (bogyótermő fa), a *mony*, *bod*, *bogy*, *bogyó* szókkal, mint melyekben alapfogalom a gömbölyű alak. Ide tartozik a hímgyolyót jelentő finn *muna*, *muno*, *munyi*, *mok*. Másik alkotórésze *ár* v. *ar*, ha a hasonló képzésű *sudár*, *hínár*, *bogár*, *csapodár* stb. szókkal hasonlítjuk össze, úgy látszik, nem egyéb, mint az alapszó tulajdonságát jelentő képző *ár* v. *ar*, e szerint *madar* am. *madó modó* v. *mada*, *moda*, azaz tojó t. i. állat.”

A fent említett címszó jelzi, hogy helyenként a CzFSz tartalmazza mindazt az információtömeget, ami mai tudásunk alapjául szolgálhatna – de rendezetlenül. Másképpen: a CzFSz „koraszülött” munka, amely többre vállalkozott, mint amire képes volt. Szerzőinek széles, de saját koruk nyelvészetének színvonalától elmaradó tájékozottsága, ebből következően már korukban is naivnak ható szemlélete, kialakulatlan terminológiája miatt a nagyközönség számára már csak kuriózumként, sajtóságos kordokumentumként ajánlható, a benne rekedt értékek (nyelvi adatok és invenciózus nyelvi magyarázatok) csak a szakavatott nyelvészek, közülük is a nyelvészet története iránt különösen érdeklődők számára tárulnak föl és válnak értékelhetővé. Az ő feladatuk lesz a CzFSz módszeres átfésülése, adatainak újbóli megrostálása és pontos azonosítása, szembesítése a nyelvészetnek az azóta eltelt időben történt többszöri paradigmaváltása hozta eredményeivel abban a szellemben, ahogy főntebb Abondolo kísérletében láthattuk.

Simoncsics Péter

szereplő *mennyei repesők* (Károlinál égi *madarak* 1596) minden valószínűség szerint egyidősek a Jókai-kódexből (XV. század második fele) datált *madár* alakkal.

Kiadó előszó

A több mint négyszáz éves magyar nyomtatott szótárkiadásunk történetének egyik legkiválóbb alkotása a közbeszédben csak *Czuczor–Fogarasi szótárnak* hívott hatkötetes mű. (Pontos megnevezése: Czuczor Gergely–Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára*, megjelent 1862 és 1874 között.) A magyar szótáriradalomban és a magyar kultúrában betöltött jelentőségét jelzi, hogy ezt az első egynyelvű értelmező szótárunkat csak száz év elteltével – 1959-ben követte az Akadémiai Kiadó által megjelentett *A magyar nyelv értelmező szótára* hét kötetben. A *Czuczor–Fogarasi szótár* összességében 122000 címszót tartalmaz, ezen belül szavakról és a szótárszerkesztők által gyöknek nevezett szórészetekről mondja el a tudnivalókat. A hétkötetes későbbi értelmező szótár 58 000 címszót magyaráz. A *Czuczor–Fogarasi szótárt* sokszor méltatlanul elhallgatták, gyakran viszont tévesen mindenre pontos feleletet adó bibliának tekintették és tekintik ma is sokan. Az igazság valahol a kettő között van: a *Czuczor–Fogarasi szótárhoz* összegyűjtött roppant nagy nyelvi adathalmaz, valamint a szótárszerkesztő páros nyelvszemlélete ma is invenciózusan, megtermékenyítőleg hathat magyar nyelvünk vizsgálatára és ezen belül szókincsünk történetének feltárására. Azonban sosem szabad felednünk a kötetek forgatásakor, hogy minden tudomány, így a nyelvtudomány is sokat lépett előre módszereiben, technikájában a szótár megjelenésétől eltelt százötven év alatt.

Feladatunk tehát, hogy a *Czuczor–Fogarasi szótárban* közreadott szómagyarázatokat, nyelvi adatokat a nyelvészet modern módszereivel újravizsgáljuk, a szótár állításait napjaink nyelvészeti kutatásainak eredményeivel ütköztessük, és ezáltal közelebb kerüljünk szókincsünk egyes elemeinek, szavainknak gyakran kódbe vesző történetéhez.

A TINTA Könyvkiadó munkatársai azokat a részleteket gyűjtötték ki az eredeti mű hat kötetéből, amelyek szavak, szóelemek történetével, eredeztetésével foglalkoznak. Szótárunk 7250 szócikket tartalmaz. Válogatásunk nyomán most egyetlen kötetben találják meg a *Czuczor–Fogarasi szótárnak* azokat a részeit, amelyek napjaink új szótörténeti vizsgálataihoz véleményünk szerint szükségesek lehetnek.

Kívánom, hogy szótárunk lapozgatása gondolatébresztőleg hasson, sikeres bűvárkodás alapjául szolgáljon, valamint hasznos kiindulása legyen új nyelvészeti kutatásoknak.

Kiss Gábor
igazgató, főszerkesztő

A szövegközlésről

A *Czuczor–Fogarasi szótár* eredeti szövegén apróbb változtatásokat és egységesítéseket hajtottunk végre annak érdekében, hogy a mai olvasó a szótár szövegét könnyebben tudja olvasni, és hatékonyabban tanulmányozhassa. Jelen szótárunk szövegközlésekor a mai helyesíráshoz közelítettük az eredeti szótár (régies és gyakran ingadozó) írásmódját. Az eredeti szótár szövegén változtatásokat többek között a következő esetekben végeztünk:

a) a *cz* betűs írásmódot *c* betűs írásmóddal váltottuk fel, pl.: *utcza* → *utca*, *piczinke* → *picinke*;

b) a kettős betűk írását egyszerűsítettük, pl. az *szsz*, *cscs* betűkapcsolatot *szs*, *ccs* betűkapcsolatra írtuk át, pl.: *hegygyel* → *hegygel*, *anynyi* → *annyi*, *veszélylyel* → *veszéllyel*, *föltesszük* → *föltesszük*, *hosszszabb* → *hosszabb*, *törzszsel* → *törzszsel*;

c) a magánhangzók írásmódját a rövidség-hosszúság tekintetében közelítettük mai helyesírásunkhoz (beleértve a szó végi *-ó*, *-ő*, *-ú*, *-ű* írását is), pl.: *finom* → *finom*, *íge* → *ige*, *igy* → *így*, *ir* → *ír*, *ítél* → *ítél*, *kísér* → *kísér*, *zsir* → *zsir*, *hangzo* → *hangzó*, *idő* → *idő*, *ágyu* → *ágyú*, *elavúl* → *elavul*, *fordúl* → *fordul*, *hangsuly* → *hangsúly*, *száju* → *szájú*, *ugy* → *úgy*, *gömbölyü* → *gömbölyű*, *gyürü* → *gyűrű*, *könnyü* → *könnyű*, *nyelvü* → *nyelvű*, *serdül* → *serdül*, *sérül* → *sérül*;

d) közelítettük a rövid-hosszú mássalhangzók írását mai helyesírásunkhoz, pl.: *pogyász* → *poggyász*, *gyuladás* → *gyulladás*, *épen* → *éppen*, *képen* → *képpen*, *fris* → *friss*, *rosz* → *rossz*;

e) a *-kép* utótagú szavakat *-képp* utótagra változtattuk, pl.: *ekép* → *eképpen*, *tulajdonképen* → *tulajdonképpen*;

f) a *péld.*, *p.*, *pl.* rövidítéseket *pl.* formára egységesítettük;

g) az összetett szavak egybe- és különírását közelítettük a mai magyar írásmódhoz, pl.: *egyesszám* → *egyesszám*, *jelenidő* → *jelen idő*, *multidő* → *múlt idő*, *többesszám* → *többes szám*;

h) a *stb.* előtti vesszőt töröltük;

i) az alsó és felső vessző közé tett szavakat aposztróf között helyeztük el, pl.: a *magyar* közlést átírtuk *'magyar'* formára;

j) más esetekben is végeztünk módosításokat, pl.: *hellen* → *hellén*, *persa* → *perzsa*, *finn-lapp* → *finnlapp*, *valjon*, *vajjon* → *vajon*, *erzamordvin* → *erza-mordvin*, *szanszcrit* → *szanszkrit*.

Néhány esetben megtartottuk a szótár eredeti írásmódját, annak ellenére, hogy az a mai helyesírással nem egyező, így szándékunk szerint érződik a régies íz is a szövegen: *alapérteményben*, *általellenben*, *előfordul*, *előlehes*, *fenhangú*, *változtával*.

A szótár közlése során megtartottuk annak eredeti ábécébe sorolási módszerét, miszerint a rövid és a hosszú magánhangzókval kezdődő szavak (*A – Á*, *E – É*, *I – Í*, *O – Ó*, *Ö – Ő*, *U – Ú*, *Ü – Ű*) külön-külön részben vannak ismertetve.